

vstupoval já. Tento směr tvrdí, že děti si morálku utvářejí samy, a to na základě vlastní zkušenosti s újmou. Děti vědí, že ubližování je něco špatného. Samy nemají rády, když někdo ubližuje jim, a postupně se učí chápat, že právě proto nemají ubližovat ani druhým, čímž dospívají k pochopení principu fair play a nakonec i spravedlivosti obecně. Vysvětlil jsem, proč mě výzkum, jež jsem provedl v Brazílii a ve Spojených státech, přiměl tuto odpověď zahrnout. Vystřídalo ji přesvědčení, že:

- Oblast vyhrazená morálce se liší v závislosti na kultuře. V západních, vzdělaných a individualistických společnostech je nezvykle úzká. Sociocentrické kultury tuto oblast rozšiřují tak, aby postihovala a upravovala více aspektů života.
- Rozumové uvažování lidí se někdy řídí jakýmsi podvědomým pocitem, zvláště setkají-li se s něčím nechutným nebo s projevem neúcty. Samotný morální úsudek je místy až výsledkem dodatečné, uměle vyfabulované konstrukce.
- Je vyloučeno, aby si děti utvářely morálku samostatně a výhradně na základě toho, že čím dál tím lépe chápou, co je to újma. Vyrůstání do konkrétní kultury nebo vedení ze strany dospělých nutně hraje větší roli, než mu připisují racionalistické teorie.

Jestliže se morálka nerodí v první řadě z rozumových úvah, zůstává nejpravděpodobnějším původcem jejího zrodu nějaká kombinace vrozenosti a sociálního učení. Ve zbytku této knihy se pokusím vysvětlit důvody, proč může být morálka zároveň vrozená (coby soubor vyvinutých evolučně daných intuic) i získaná (tím, jak se děti učí využívat tyto intuice v rámci té které kultury). Rodíme se s dispozicí ke spravedlivosti, ale musíme se naučit, v čem přesně by lidé jako my měli tuto dispozici uplatňovat

2

Intuitivní pes a jeho rozumový ocas

Jedna z největších pravd psychologie zní, že mysl sestává z částí, které spolu občas svádějí boj.¹ Být člověkem obnáší, že cítíte, jak vás to vtahuje do několika odlišných směrů, a – někdy zděšeně – žasnete, jak málo jste schopni být pánem svého vlastního počínání. Římský dramatik Ovidius žil v době, kdy lidé považovali nemoci za důsledek poruch rovnováhy žluče, ale i tak toho o lidské duši věděl dost na to, aby mohl jedné ze svých postav vložit do úst bédování: „Nová však pudí mě síla; mě touha odvádí jinam, jinam zas vede mě rozum: ač vidím a schvaluji lepší, horším však dávám se vést.“²

Starověcí myslitelé nám odkázali mnoho metafor, s jejichž pomocí můžeme tento zápas pochopit. Ale jen málokterá z nich je barvitější než ta, již známe z Platónova dialogu *Timaios*. Vypravěč, jehož jméno je shodné s názvem spisu, vysvětluje, jak bohové stvořili vesmír a spolu s ním i nás. Tvrdí, že stvořitelské božstvo, které bylo dokonalé stejně jako veškeré plody jeho tvoření, zaplnilo svůj nový vesmír dušemi – a čím dokonalejším by mohla být duše obdařena než dokonalou rozumností? Takže poté, co stvořil nespočet dokonalých, rozumných duší, se stvořitel rozhodl dát si přestávku a posledními stvořitelstvími úkoly pověřil nižší božstva. Ta se pak pro tyto duše snažila stvořit co nejvhodnější schránky.

Začala tím, že uzavřela duše do nejdokonalejšího ze všech tvarů, do koule, což vysvětluje, proč je naše hlava víceméně kulatá.

Bohové si však vzápětí uvědomili, že až se tyto kulaté hlavy budou kutálet po nerovném povrchu Země, budou vystaveny potížím a příkořím. Proto stvořili těla, která tyto hlavy ponosou. Každému tělu vdechli jeho vlastní duši – dosti podřadnou, protože nebyla rozumná ani nesmrtelná. Tato druhá duše obsahovala

silné a z nutnosti vycházející stavy, především rozkoš, největší vnadidlo zla, potom strasti, zaplašovatele všeho dobrého, dále pak smělost a strach, dva nerozumné rádce, i hněv, hluchý k domluvám, i naději, již lze snadno svést; smísivše to násilně s počítkem prostým rozumu a láskou všeho se odvažující, složili smrtelný druh duše.³

Rozkoše, emoce, smysly... všechno to bylo nutné zlo. Ve snaze dopřát božské hlavě trochu odstupu od vzruchů těla a jeho „nerozumného rádce“ stvořili bohové krk.

Většina stvořitelských mýtů staví do středu nějaký prapůvodní kmen nebo prapředka. Zdá se tedy zvláštní poskytnout tuto počtu některé z duševních schopností – přinejmenším do chvíle, než si uvědomíte, že tento mýtus, jenž vzešel z pera filozofa, staví do zatracené příznivé světla právě filozofy. Ospravedlňuje, že jsou neustále zaneprázdnění plněním svého poslání velekněžů rozumu, popřípadě platónských, za všech okolností strážlivých filozofů na trůně. Tato představa je základem veškerého racionalismu – vášně jsou a mají být pouhými služebníky rozumu – abychom obrátili Humeovu formulaci. A pro všechny případy, tedy kdyby snad někdo o Platónově opovrhlivém vztahu k vášním pochyboval, Timaios dodává, že člověka, jenž je pánem svých emocí, čeká život prodchnutý rozumem a spravedlivostí, jakož i znovuzrození v nadpozemských nebesích, kde vládne věčné štěstí. Avšak muž, který svým vášním podléhá, se příště narodí jako žena.

Jsou to již tisíce let, co západní filozofie velebí rozum a na vášně hledí s nedůvěrou.⁴ Můžeme zde vysledovat přímou linii, která vede od Platóna přes Immanuela Kanta až k Lawrenci Kohlber-

govi. Na stránkách této knihy budu tomuto uctívačskému postoji vůči rozumu říkat *racionalistický blud*. Blud proto, že jakmile nějaká skupina lidí prohlásí něco za posvátné, přicházejí její členové o schopnost uvažovat o této záležitosti s nezkalenou myslí. Morálka spoutává a zaslepuje. Hluboce věřící lidé se oddávají pobožnostkářským představám, které neodpovídají skutečnosti, a v určité chvíli se objeví někdo, kdo modlu srazí z piedestalu. Jako například Hume se svým projektem a z pohledu filozofie rouhačskou tezí, že rozum není než služebníkem vášní.⁵

Vyváženější model poměru mezi rozumem a emocemi předložil Thomas Jefferson. V roce 1786 působil jako americký vyslanec ve Francii a zamiloval se tam. Maria Coswayová byla krásná sedmadvacetiletá anglická umělkyně a Jeffersonovi ji představil jejich společný přítel. Jefferson a Coswayová pak několik následujících hodin strávili přesně tím, čeho je dvěma lidem zapotřebí, mají-li se do sebe bláznivě zamilovat. Pod jasnou oblohou bez jediného mráčku se procházeli po Paříži jako typická dvojice cizinců sdílejících smysl pro krásy velkolepého města. Jefferson toužil protáhnout tento den až do noci, a tak vyslal posílky s nepravdivými zprávami o zrušení večerních zasedání.⁶ Maria byla vdaná, dlužno ovšem podotknout, že její manželství bylo podle všeho jen svazek z rozumu, v němž si oba partneři dopřávali úplnou volnost. Historikové nicméně nevědí, jak daleko tento románek v průběhu následujících týdnů pokročil. Jisté však je, že Mariin manžel trval na tom, aby s ním odjela zpátky do Anglie, a láskou ztrápený Jefferson zůstal sám.

Ve snaze zmírnit svou bolest napsal Marii milostný dopis. Vyznávat lásku vdané ženě se samozřejmě považovalo za nevhodné, proto se Jefferson schoval pod roušku literární finty a koncipoval svůj dopis jako rozhovor hlavy a srdce, jež se prou, zda je moudré usilovat o „přátelství“, přestože jejich majitel ví, že takový vztah nemá budoucnost. Jeffersonova hlava vystupuje v roli platónského ideálu rozumu a plísni srdce za to, že je oba zatáhlo do další pěkné šlamastyky. Srdce žádá hlavu o slitování, jenže ta reaguje strohou přednáškou:

Vše na tomto světě je záležitostí výpočtu. Postupuj tedy obezřetně, s váhami v ruce. Na jednu misku dej potěšení, jež ti ta či ona věc může nabídnout; na druhou však poctivě polož útrapy, které z toho nutně vyplynou, a sleduj, co bude mít větší váhu.⁷

Srdce sice nějakou dobu poměrně trpně snáší další a další ústrky, jenže potom konečně pozvedne hlas ke své obhajobě a vykáže hlavu do patřičných mezí – poučí ji, že se má zabývat výhradně otázkami, které se netýkají lidských bytostí:

Příroda nám sice přidělila společný příbytek, ale rozdělila nám nad ním vládu. Tobě přiřkla pole vědy; mně morálky. Je-li třeba provést kvadraturu kruhu, zjistit oběžnou dráhu komety, propočítat co nejsilnější nosný oblouk nebo najít těleso, jemuž prostředí klade co nejmenší odpor, ujmi se toho úkolu; je tvůj; příroda mě v této věci ponechala v čiré nevědomosti. Podobně jako když tobě zase upřela schopnost zakoušet, co je to soucit, shovívavost, vděk, spravedlivost, láska a přátelství, zároveň tě tím vyloučila z jejich správy. K té totiž uzpůsobila nástroje, jimiž vládne srdce. Morálka byla pro štěstí člověka příliš nepostradatelná, než aby byla vydána všanc nespolehlivým propočtům hlavy. Proto příroda ukotvila její základy v citu, a ne ve vědě.⁸

Máme tedy k dispozici tři modely mysli. Platón soudil, že rozum *by měl* být pánem i přesto, že jediný, kdo v tomto ohledu může dospět k dokonalému mistrovství, jsou filozofové.⁹ Hume tvrdil, že rozum je služebníkem vášní a také jím má zůstat. A Jefferson nám předkládá třetí možnost, tedy že rozum a cit jsou (a mají být) nezávislými spoluvládci, tak jako římscí císaři, kteří svou říši rozdělili na východní a západní část. Kdo z nich má pravdu?

WILSONOVO PROROCTVÍ

Platón, Hume i Jefferson se pokoušeli přijít na kloub podstatě lidské mysli, aniž měli v rukou ten nejmocnější nástroj, jaký byl kdy za účelem pochopení podstaty všeho živého vytvořen, totiž bez Darwinovy evoluční teorie. Darwina morálka fascinovala, protože jakýkoli příklad spolupráce mezi živými tvory musel zapadat do jeho teorie, která vždy kladla na první místo soupeření a „přežití nejschopnějšího“.¹⁰ Darwin navrhl hned několik hypotéz evolučního vývoje morálky. Mnohé z nich vyzdvihovaly taková hnutí mysli, jako je například soucit, jež Darwin považoval za „základní kámen“ sociálních instinktů.¹¹ Psal také o takových pocitech, jako je zahanbení a hrdost, které spojoval s touhou po dobré pověsti. Darwin se na morálku díval očima nativisty: domníval se, že přírodní výběr nás vybavil myslí obdařenou předprogramovanými morálními emocemi.

Jenže vzestup společenských věd, k němuž došlo ve 20. století, znamenal zároveň i změnu jejich kursu. Mohly za to dvě vlny zosťřeného zájmu o morálku, které udělaly z nativismu morální prohřešek. Ta první se zrodila ze zděšení, jež nejen v antropozích vyvolal „sociální darwinismus“ – koncepce, která hlásá (a kterou Darwin sice podnítl, ale nepodpořil), že nejbohatší a nejspěšnější národy, rasy a jednotlivci jsou zároveň i nejschopnější. Charitativní činnost ve prospěch chudých je tudíž v rozporu s přirozeným postupem evoluce, neboť jim umožňuje, aby se rozmnožovali.¹² Tvrzení o přirozené nadřazenosti některých ras později prosazoval Hitler; a lze-li Hitlera považovat za nativistu, pak lze považovat za nacisty i všechny ostatní nativisty. (Tento úsudek sice postrádá logiku, ale tomu, komu se nativismus nezamlouvá, dává smysl po stránce emoční.)¹³

Druhá vlna zvýšeného důrazu na morálku měla podobu radikálních politických názorů, jež v 60. a 70. letech zaplavily americké, evropské i latinskoamerické univerzity. Stoupenci radikálních reforem se obvykle snaží sami sebe přesvědčit, že lidská přirozenost je nepopsaný list, na který lze načrtnout jakoukoli utopickou vizi. Kdyby například evoluce vybavila muže a ženu rozdílnými soubory tužeb a schopností, v mnoha profesích by to znamenalo překážku

na cestě k rovnoprávnosti pohlaví. A pokud lze nativismus využít k ospravedlnění stávajících mocenských struktur, musí být nativismus špatný. (Další logická chyba, ale zároveň i princip, na jehož základě pracuje spravedlivá mysl.)

Steven Pinker, jenž si vydobyl proslulost na poli kognitivní vědy a v 70. letech studoval postgraduální program na Harvardu, v knize *The Blank Slate: The Modern Denial of Human Nature** roku 2002 líčí, jak se vědci ve snaze zachovat věrnost pokrokovému hnutí zpronevěřili zásadám vědeckého bádání. V posluchárnách se měnili v „morální exhibicionisty“: demonizovali své kolegy z vědecké branže a vedli své studenty k tomu, aby hodnotili myšlenky nikoli podle toho, kolik pravdy se v nich skrývá, ale podle toho, nakolik přitakávají pokrokářským ideálům, jako je rovnost ras a pohlaví.¹⁴

Nikde se tato zrada vědy neprojevila tak očividně jako v útocích na Edwarda O. Wilsona, který svůj život zasvětil výzkumu mravenců a ekosystému. V roce 1975 Wilson vydal knihu *Sociobiology: The New Synthesis*** . Kniha hledala odpovědi na otázku, jak přirozený výběr coby nesporný tvůrce zvířecích těl utvářel také chování zvířat. Na tom nic kontroverzního nebylo. Jenže v poslední kapitole si Wilson drze troufl nadhodit možnost, že přirozený výběr ovlivnil i lidské chování. Soudil, že něco jako lidská přirozenost skutečně existuje a že omezuje okruh toho, čeho můžeme dosáhnout výchovou našich dětí nebo vytvářením nových společenských institucí.

Wilson svůj přístup ilustroval pomocí etiky. Stejně jako psycholog Lawrence Kohlberg a filozof John Rawls i on působil jako profesor na Harvardu, takže všechno to racionalistické teoretizování o právech a spravedlnosti, jež pro ně bylo tak příznačné, dobře znal.¹⁵ Wilsonovi se zdálo zcela evidentní, že racionalisté *ve skutečnosti* nedělají nic jiného, než že vyrábějí šikovná zdůvodnění morálních intuicí, jež lze nejlépe vysvětlit na základě evoluce. Skutečně lidé věří v existenci lidských práv proto, že tato opravdu existují – obdobně jako matematické pravdy – a sedí v nějaké přihrádce kdesi v kosmu, hned vedle Pythagorovy věty, a jenom čekají, až je nějakí

* Nepopsaný list: Moderní popírání lidské přirozenosti

** Sociobiologie: Nová syntéza

platónští rozumáři objeví? Nebo se lidé při čtení zpráv o mučení otřásají odporem a soucítí s jeho oběťmi, a teprve potom si vycucávají z prstu povídačku o univerzálně platných právech, aby měli své pocity čím ospravedlnit?

Wilson stál na Humeově straně. Obvinil filozofy morálky z toho, že svá odůvodnění uměle konstruují až poté, co „se poradí s emočními centry“ svého mozku.¹⁶ Předvídal také, že studie etiky bude filozofům brzy odňata a „biologizována“ neboli uzpůsobena nově se rodící vědě o lidské přirozenosti. Takovému propojení filozofie, biologie a evoluce by bylo příkladem „nové syntézy“, o které Wilson snil a již dal později název *konsilience* – jakési „smísení“ myšlenek, jímž měl vzniknout sjednocený souhrn poznání.¹⁷

Proroci zpochybňují status quo, čímž si často vyslouží nenávisť těch, kteří jsou právě u moci. V tomto kontextu si Wilson zaslouží, aby se mu říkalo prorok psychologie morálky. Tisk i veřejnost na něj uspořádaly štvanici a div ho nesesdřely z kůže.¹⁸ Spílaly mu do fašistů, což (někomu) stačilo jako dostatečný důvod obvinít ho z rasismu, což zase (někomu) stačilo jako dostatečný důvod ke snahám odepřít mu právo veřejného projevu. Odpůrci, kteří se pokusili narušit jednu z jeho vědeckých přednášek, vtrhli na pódium a skandovali: „Wilson, ty rasisto, žalobu z genocidy máš jistou!“¹⁹

EMOCIONÁLNÍ DEVADESÁTÁ LÉTA

V době, kdy jsem zahajoval postgraduální studium, tedy v roce 1987, už hon na Wilsona ustal a sociobiologie byla diskreditována – aspoň jsem to tak vyrozuměl z toho, že jsem vědce slyšel používat toto slovo jako pejorativní označení pro naivní pokus zredukovat psychologii na otázku evoluce. Emoce coby produkt evoluce tenkrát psychologie morálky vůbec neřešila, zabývala se jen vývojem rozumového usuzování a zpracovávání informací.²⁰

Ale když jsem se porozhlédl za hranicemi vymezenými psychologií, objevil jsem mnoho úžasných knih o emočním základu morálky. Přečetl jsem si například knížku *Dobráci od přírody* od Franse de Waala.²¹ De Waal netvrdil, že šimpanzi mají morálku.

Naznačoval jen, že šimpanzi (a další opi) vlastní většinu z psychologických stavebních kostek, jež lidem slouží jako materiál k budování morálních systémů a morálních komunit. Tyto stavební kostky jsou z velké části záležitostí emocí, jako např. pocity účasti, strachu, zlosti a náklonnosti.

Také jsem četl *Descartesův omyl* (Descartes' Error) od neurovědce Antonia Damasia.²² Damasio si všiml, že pacienti, kteří utrpěli poškození jedné konkrétní mozkové oblasti – ventromediálního (tj. předo-středního) prefrontálního kortexu (zkráceně vmPFC; oblast ležící těsně za hřbetem nosu a nad ním), vykazují neobvyklý, zcela specifický soubor symptomů. Emotivita těchto pacientů klesla téměř k nule. Mohli jste jim ukazovat fotografie s mimořádně veselými nebo naprosto děsivými výjevy, ale oni nic necítili. Jejich schopnost rozlišovat dobré a špatné zůstala plně zachována a ani jejich IQ se nijak nesnížilo. Dokonce si skvěle vedli i v Kohlbergových testech morálního usuzování. Ale jakmile se vrátili do soukromého a profesního života, nastaly u nich velké potíže s rozhodováním. Dělalí pošetilá rozhodnutí nebo se nedokázali rozhodnout vůbec. Odcizili se své rodině i zaměstnavateli a jejich život se octl v troskách.

Damasio to vysvětloval tím, že existence podvědomých pocitů a tělesných reakcí je *nezbytnou podmínkou* rozumové úvahy a že jednou z funkcí vmPFC je zajišťovat účast těchto podvědomých pocitů na vědomém přemýšlení. Máte-li zvážít, jaké výhody a nevýhody vám poplynou z toho, když zavraždíte své rodiče... vůbec se k té úvaze nedostanete, protože se při té představě okamžitě zhrozíte, o což se postará právě ventromediální prefrontální kortex.

Damasiovi pacienti však byli s to uvažovat o čemkoli. Emoce, které by některá témata rovnou vyřadily a další zabarvily, se vůbec nedostávaly ke slovu. Jejich ventromediální prefrontální kortex byl vyřazen z provozu, takže každá možnost se jim v každém okamžiku jevila stejně dobrá jako kterákoli jiná. Jediná cesta k rozhodnutí tak vedla přes důkladnou analýzu každé možnosti neboli přes zvážení všech jejích pro a proti, a to výhradně pomocí vědomého, verbálního myšlení. Pokud jste někdy vybírali nějaký spotřebič – dejme tomu pračku, zkrátka něco, co ide mimo vaši citovou angažovanost,

víte, jak těžko se člověk rozhoduje, jakmile počet možností přesáhne šest nebo sedm (což je kapacita krátkodobé paměti). A teď si představte, jak by se vám asi žilo, kdybyste se v každíčkém okamžiku, v každé společenské situaci měli o tom, co udělat nebo říct, rozhodovat na základě stejného principu, jaký uplatňujete, když si mezi deseti pračkami snažíte vybrat tu nejlepší; a šlo by to tak minutu po minutě, den po dni. I vaše rozhodnutí by byla pošetilá.

Damasiovy poznatky už nemohly být antiplatónštější. Měl před sebou jedince, jimž poškození mozku prakticky vyřadilo z provozu veškerou komunikaci mezi rozumnou duší a kypícími tělesnými vášněmi (které, což Platón netušil, nepřebývají v srdci a žaludku, nýbrž v emočních oblastech mozku). Po „silných a z nutnosti vycházejících stavech“ a „nerozumných rádcích“, kteří rozumnou duši svádějí na scestí, nezůstalo ani památky. O nějakém osvobození rozumu z poddanství vášní přesto nemohla být řeč. Namísto toho se dostavilo šokující odhalení, že rozumový úsudek není bez účasti vášní *vůbec možný*. Příhodněji tak působí Jeffersonův model: je-li jeden ze spoluvládčů eliminován a druhý se pokouší vládnout samostatně, je to nad jeho síly.

Ale kdyby Jeffersonův model skutečně platil, měli by Damasiovi pacienti i nadále bez potíží zvládat tu část života, již odjakživa řídila hlava. Jenže jejich schopnost rozhodování se zhroutila naprosto beze zbytku, takže nebyli mocni řešit ani čistě analytické a organizační otázky. Nespolupracuje-li hlava se srdcem, nedokáže řešit ani úkoly, jež spadají do její vlastní kompetence. Nejlépe se tedy v těchto případech osvědčuje Humeův model: když pán (vášně) zahyne, sluha (rozum) rázem ztratí jak schopnost, tak i touhu spravovat panství. Všechno bere za své.

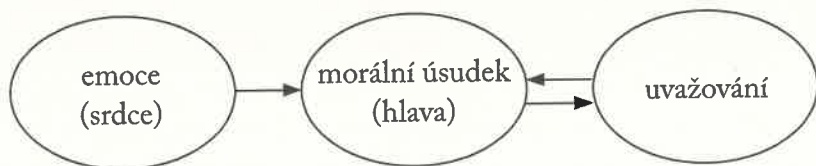
PROČ ATEISTÉ NECHTĚJÍ PRODAT DUŠI

V roce 1995 jsem se přesunul na University of Virginia (UVA), kde jsem získal své první profesorské místo. Psychologie morálky se stále plně věnovala výzkumu morálního usuzování. Ale kdo se porozhlédl, co se děje mimo mantinely vymezující obor vývojové

psychologie, nemohl přehlédnout, že se zde začíná uplatňovat Wilsonova nová syntéza. Několik ekonomů, filozofů a neurovědčů potichu pracovalo na alternativním přístupu k morálce, na takovém, jenž by její základy ukotvil do emocí, o nichž se předpokládalo, že jsou výtvorem evoluce.²³ Těmto „syntetizátorům“ hrála do karet skutečnost, že v roce 1992 se pod novým názvem – evoluční psychologie – znovuzrodila sociobiologie.²⁴

Jeffersonův dopis Coswayové jsem četl během svého prvního měsíce v Charlottesville a bral jsem ho jako součást svého zasvěcení do jeho kultu. (Jefferson založil UVA v roce 1819 a tady, na „Univerzitě pana Jeffersona“, v něm vidíme boha.) Už předtím jsem se však seznámil s jeho názorem, že morální emoce a morální usuzování jsou dva vzájemně nezávislé procesy.²⁵ Každý z nich je s to dospět k samostatnému morálnímu úsudku, přičemž někdy si právo na jeho utvoření musejí jeden na druhém vybojovat (obr. 2.1).

V prvních letech svého působení na UVA jsem se snažil tento model dvou nezávislých procesů ověřit. Provedl jsem tedy několik experimentů, v jejichž rámci jsem respondenty, kteří měli činit rozhodnutí, vystavoval podmínkám, jež posilovaly nebo oslabovaly vždy jeden z obou procesů. Odborníci na sociální psychologii svým pokusným osobám často předkládají nějaký úkol s tím, že je zároveň vystaví kognitivní zátěži. Jednou velké – například když si mají při jeho plnění pamatovat číslo 7250475, jindy malé – kdy si respondent má pamatovat jen samotnou sedmičku. Pokud se vysoká kognitivní zátěž negativně podepíše na kvalitě výkonu, lze z toho vyvodit, že se daný úkol neobejde bez „řízeného“ myšlení (jako je vědomá rozumová úvaha). Jestliže se ale respondenti i při vysoké kognitivní zátěži s úkolem vypořádají, můžeme tvrdit, že k jeho

Obr. 2.1 *Můj raný jeffersonovský model duálního procesu.* Emoce a rozumové uvažování jsou dvě různé, vzájemně nezávislé cesty k morálnímu úsudku, ačkoli i morální úsudek může v některých případech vést k dodatečné rozumové úvaze.

úspěšnému splnění stačí „automatické“ procesy (založené např. na intuici a emocích).

Položil jsem si prostou otázku: Jsou lidé mocni morálního úsudku bez ohledu na to, jak velké kognitivní zátěži jsou vystaveni? Ukázalo se, že ano. Schopnost morálního úsudku se s mírou kognitivní zátěže neměnila, vliv tohoto faktoru se rovnal nule. Nahradil jsem testovací příběhy jinými a vyzkoušel jsem to znovu. S týmž výsledkem. Zkusil jsem na to jít jinak: využil jsem počítačový program, jenž některé respondenty nutil odpovídat prakticky obratem, takže neměli čas na rozmyšlenou, a jiným jsem zase umožnil vyřknout závěr až po deseti vteřinách. Myslel jsem si, že touto manipulací morální úsudek nutně posílím nebo oslabím a že se ručička vah vychýlí na tu či onu stranu. Ale nestalo se tak.²⁶

Když jsem na UVA přišel, byl jsem si jist, že jeffersonovský model dvojího procesu vystihuje skutečný stav věcí, ale moje snahy zaštitit tento předpoklad nějakým důkazem stále selhávaly. Čas mého úvazku na škole odtíkal a já začínal být nervózní. Čekalo se, že během pěti let uveřejním v prestižních odborných časopisech celou řadu článků. V opačném případě mi hrozilo, že mi univerzita úvazek neprodlouží a budu nucen ji opustit.

Mezitím jsem také začal rozjíždět výzkumy, jejichž účelem bylo prověřit ono „morální ochromení“, které jsem pozoroval před několika lety při rozhovorech pro svou disertační práci. Spolupracoval jsem na nich s nadaným magisterským studentem Scottem Murphym. Naplánovali jsme si, že toto ochromení umocníme tím, že Scott nebude vystupovat v úloze laskavého tazatele, ale vezme na sebe roli ďáblova advokáta. Co se stane, podaří-li se Scottovi rozcupovat argumenty respondentů? Dozná tím jejich úsudek změny? Nebo to účastníky výzkumu morálně ochromí, takže budou lpět na svých počátečních soudech a různě se při tom zakoktávat a křečovitě hledat důvody, proč nechat vše při starém?

Scott přivedl do laboratoře postupně třicet studentů UVA a provedl s nimi rozšířenou verzi dotazování. Vysvětlil jim, že jeho úkolem je oponovat jejich úsudku, a to bez ohledu na to, co řeknou. Pak je provedl pěti scénáři. Jedním z nich bylo proslulé Kohlbergovo

„Heinzovo dilema“: Má Heinz ukrást lék a zachránit tak své ženě život? Předvídali jsme, že tento příběh žádné velké ochromení nevyvolá. Stavěl proti sobě váhu zachování života a hrozící újmy na jedné a váhu zákona a majetkových práv na druhé straně a byl navíc zdařile koncipován tak, aby podněcoval nezaujaté, rozumové morální usuzování. Skutečně se nedalo čekat, že by Scott tímto příběhem mohl respondentům přivodit morální ochromení. Lidé své odpovědi podkládali dostatečně pevnými argumenty a Scott je nedokázal přimět, aby se zřekli zásad typu: „Život je víc než majetek“.

Dále jsme vybrali dva scénáře, které přímočařeji cílily na podvědomé pocity. Ve scénáři s „džusem kontaminovaným šváby“ Scott otevřel malou plechovku jablečného džusu, nalil z ní do nového plastového kalíšku a požádal pokusnou osobu, aby se napila. Všichni účastníci pokusu ho poslechli. Potom Scott vytáhl bílou plastovou krabičku a prohlásil:

Tady v téhle krabičce mám dokonale sterilního švába. Pár jsme jich koupili od od firmy, která zásobuje laboratoře. Byli chováni v čistém prostředí. Pro jistotu jsme je však znovu dezinfikovali v autoklávu, přístroji, který všechno zahřeje na tak vysokou teplotu, že žádné choroboplodné zárodky nemohou přežít. Teď toho švába ponořím do džusu, takhle [vkládá ho do sítka na čaj a ponoří ho do tekutiny]. Napijete se znovu?

Ve druhém scénáři nabídl Scott pokusným osobám dva dolary, když podepíší prohlášení tohoto znění: *Já, _____, tímto po své smrti prodávám svou duši Scottu Murphymu za částku 2 \$.* Následoval řádek pro podpis a pod ním následující poznámka: *Tento formulář je součástí psychologického experimentu. V žádném případě to NENÍ právně platná nebo závazná smlouva.*²⁷ Nadto Scott účastníkům řekl, že papír mohou okamžitě po podepsání roztrhat, přičemž slíbené dva dolary dostanou tak jako tak.

Je 23 procent pokusných osob bylo ochotno tento papír podepsat bez jakéhokoli dalšího pobízení ze Scottovy strany. A trochu nás nřekvanilo, že 37 procent respondentů by se beze všeho na-

pilo džusu, který přišel do styku se švábem.²⁸ V těchto případech Scottovi role ďáblová advokáta nevyšla.

Nicméně ty, kdo tvořili většinu, jež úkoly splnit odmítla, Scott požádal, ať své důvody vysvětlí, a jejich argumenty pak usilovně zpochybňoval. Dalších 10 procent respondentů tak přesvědčil, aby se napili džusu, a 17 procent jich pod tíhou jeho argumentů podepsalo úpis, jímž prodávali svou duši. Většina účastníků se však v obou scénářích držela svého počátečního odmítnutí, třebaže mnozí nedokázali své rozhodnutí dostatečně pádně zdůvodnit. Někteří se svěřili, že jsou sice ateisté a v existenci duše nevěří, ale přesto v nich takový úpis vyvolával nepříjemné pocity.

Ani v těchto případech jsme žádná zvláštní morální ochromení nezaznamenali. Lidé cítili, že to, jestli se toho džusu napijí nebo úpis podepíší, je v zásadě čistě jejich věc, takže většině z nich zjevně nedělalo problém říct: „Prostě to udělat nechci, i když vám své rozhodnutí nedokážu nijak zdůvodnit“

Tento výzkum jsme ovšem uspořádali hlavně proto, abychom analyzovali reakce na dvě neškodná porušení tabu. Zajímalo nás, jestli lidé budou tyto znepokojivé, ale zároveň neškodné události posuzovat podobně jako Heinzovo dilema (kdy se na jejich úsudku výrazně podílela rozumová úvaha), nebo zda budou uvažovat podobně jako nad kontaminovaným džusem nebo úpisem o prodeji duše (kdy bez velkých okolků přiznávali, že se řídí bezděčnými pocity). Další z použitých příběhů zněl takto:

Julie a Mark jsou sourozenci, oba studují vysokou školu a momentálně mají prázdniny. Společně cestují po Francii. Jednou přenocují v chatce u pláže. Řeknou si, že by mohlo být zajímavé a zábavné, kdyby se spolu zkusili pomilovat. Když nic jiného, bude to pro každého z nich nová zkušenost. Julie bere antikoncepci, nicméně Mark pro jistotu použije ještě kondom. Oběma se to líbí, ale rozhodnou se, že to bylo poprvé a naposledy. Nechají si to pro sebe s tím, že to bude jejich tajemství, což je ještě více sblíží. Co si o tom myslíte? Je na tom, že se spolu vyspali, něco špatného?

Aktérkou dalšího příběhu o neškodném porušení tabu je Jennifer, která pracuje v nemocnici na patologii. Je vegetariánka, a to z morálních důvodů – nesouhlasí se zabíjením zvířat. Ale jednou v noci dostane za úkol zpopelnit čerstvý lidský kadáver a pomyslí si, že je škoda vyhodit maso, které se dá bez problémů sníst. Kousek si uřízne a vezme domů, kde ho uvaří a sní.

Věděli jsme, že účastníkům pokusu předkládáme nechutné historky, a čekali jsme, že se setkají s bezprostředním morálním odsudkem.

Jen 20 procent dotazovaných odpovědělo, že na pohlavním styku Julie a Marka není nic závadného, a jen 13 procent nevidělo žádný problém v tom, že Jennifer snědla část lidské mrtvoly. Ale když Scott po účastnících pokusu chtěl, aby své úsudky zdůvodnili, a posléze jejich argumenty zpochybnil, naše předpoklady se naplnily, protože účastníci reagovali přímo ukázkově humeovsky. U těchto modelových případů neškodného porušení tabu lidé přicházeli s mnohem větším počtem argumentů než u jakéhokoli jiného scénáře a také jich daleko víc zamítali. Jako by se motali v kruhu. Sypali ze sebe jedno odůvodnění za druhým, a když jim Scott dokázal, že jejich argument není relevantní, ke změně názoru je tím beztak většinou nepřiměl. Přečtěte si přepis jednoho rozhovoru nad příběhem o incestu:

VÝZKUMNÍK: Takže co si o tom myslíte? Udělali Julie a Markem něco špatně, když se spolu vyspali?

POKUSNÁ OSOBA: Jo, podle mě je nemanželskej sex nepřijatelněj tak jako tak. Podívejte, jsem docela zbožnej, a i kdyby ne, tak incest, to je prostě špatně. Ale nevím...

VÝZKUMNÍK: A dovedl byste říct proč? Co přesně je na incestu špatně?

POKUSNÁ OSOBA: Ehm, no, už jen ta představa, že... totiž, slyšel jsem – vlastně ani nevím, jestli to je pravda, ale... když pak ta holka otěhotní, dítě se narodí znetvořené, tedy většinou to... v takových

VÝZKUMNÍK: Ale použili přece prezervativ a antikoncepční pilulky...

POKUSNÁ OSOBA: Jo, jasně. Jo, to jste říkal.

VÝZKUMNÍK: ...takže k početí jednoduše dojít nemohlo.

POKUSNÁ OSOBA: Hele, podle mě je nejbezpečnější sex zdrženlivost, ale, ehm, hm... ehm, já nevím, ale podle mě je to prostě špatně. Fakt nevím. Na co jste se to vlastně ptal?

VÝZKUMNÍK: Jestli udělali chybu, když se spolu vyspali.

POKUSNÁ OSOBA: Jo, podle mě ano.

VÝZKUMNÍK: A já se pokouším zjistit, proč si to myslíte, totiž co přesně je na tom podle vás špatně.

POKUSNÁ OSOBA: Jasně, ehm... no... momentík, musím si to promyslet. Ehm – kolik že jim bylo?

VÝZKUMNÍK: Sudovali vysokou, takže asi tak kolem dvaceti.

POKUSNÁ OSOBA: Oh, oh [zatváří se zklamaně]. Nevím, jenom bych... k tomuhle prostě člověka doma nevedou. Prostě to není – no dobře, chci říct, že mě k tomu nevedli. Předpokládám, že většinu lidí ne [smích]. Podle mě by člověk prostě neměl – já tedy ne; v tomhle bych asi viděl ten důvod, že, ehm... prostě to, že... že k tomuhle vás doma prostě nevedou. Zkrátka se s tím nesetkáváte. Není to, ehm – nemyslím si, že se to bere jako něco přijatelného. To je asi tak všechno.

VÝZKUMNÍK: Ale nechcete mi tvrdit, že všechno, k čemu vás doma nevedli, abyste to bral jako normální, je špatné? Například pokud vám neřeknou, že je normální, aby ženy chodily do práce, taky budete tvrdit, že by měly správně sedět doma?

POKUSNÁ OSOBA: Ehm... no... proboha. Tohle je složitě. Když já vážně – ehm, chci říct, že je prostě vyloučeno, abych na tohle změnil názor, jenom zkrátka nevím, jak – jak vyjádřit, co cítím, jaké z toho mám pocity. Je to šílený!²⁹

Z tohoto i mnoha dalších prepisů je zjevné, že lidé si svůj morální úsudek udělali okamžitě a pod vlivem emocí. Rozumové uvažování fungovalo jen jako služebník vášní, a když se služebníkov nedařilo najít dostatečně pádné argumenty, pán kvůli tomu svůj názor beztak nezměnil. Některé typy tohoto počínání, konkrétně ty, jež na první pohled nejvíce dosvědčovaly přítomnost morálního ochromení, jsme kvantifikovali. A tyto analýzy prokázaly, že na příběhy o neškodných porušeních tabu reagovali lidé výrazně jinak než na Heinzovo dilema.³⁰

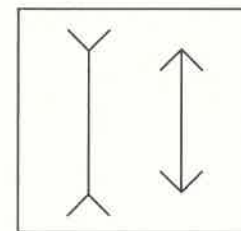
Tyto výsledky dávaly zapravdu Humeovi, nikoli Jeffersonovi nebo Platónovi. Lidé si morální úsudek vytvářeli rychle a na základě emocí. Jeho logické zvažování se většinou dostavovalo až dodatečně jako nástroj obhajoby již předem vytvořeného názoru. Byly však tyto úsudky reprezentativním vzorkem morálních soudů obecně? Vždyť abych lidem tyto záblesky morální intuice, pro něž tak těžko hledali vysvětlení, zprostředkoval, musel jsem kvůli tomu sepisovat různé za vlasy přitažené příběhy. Ale přece není možné, aby naše myšlenkové procesy takto probíhaly i ve většině ostatních situací, nebo snad ano?

„VIDĚT, ŽE“ VERSUS „UVAŽOVAT, PROČ“

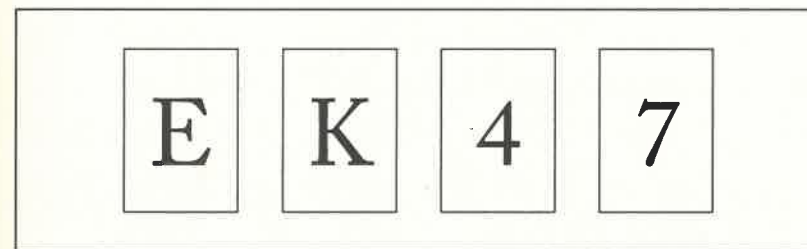
Dva roky před našimi výzkumy morálního ochromení jsem četl výjimečnou knihu, kterou ale psychologové zmiňují jen zřídka: *Patterns, Thinking, and Cognition* od Howarda Margolise, profesora veřejné politiky na University of Chicago. Margolis se pokoušel přijít na to, proč jsou lidské názory na různé politické otázky často tak chabě provázány s objektivními fakty, a doufal, že kognitivní věda by tuto hádanku mohla vyřešit. Přesto jej odrazovaly přístupy k myšlení, které tehdy v 80. letech převládaly, protože většinou přirovnávaly mozek k počítači.

Margolis měl za to, že studium vyšších kognitivních procesů – jako jsou třeba úvahy o politice – by mělo postupovat podle poněkud jiného modelu, konkrétně že by mělo vycházet z toho, co

vizuální informace, jež do velké míry probíhá na základě rychlého nevědomého porovnávání různých vzorců. Úvod své knihy věnoval zkoumání percepčních klamů, k nimž patří i proslulý Müller-Lyerův klam (obr. 2.2). Když se na něj díváte, nemůžete se zbavit dojmu, že první čára je delší než druhá, a to ani poté, co se dovíte, že pravý opak je pravdou. Potom svou pozornost přesunul k logickým problémům typu Wasonova výběrového testu, při němž před vás zkoušející položí na stůl čtyři karty.³¹ Víte, že všechny pocházejí z balíčku, kde každá karta má na jedné straně písmeno a na druhé číslici. Karty jsou vyloženy stejně jako na obrázku 2.3 a vaším úkolem je zjistit, jaký je nejmenší počet karet, které musíte obrátit, abyste ověřili platnost pravidla: „Pokud je na jedné straně samohláska, pak na druhé straně musí být sudé číslo.“

Obr. 2.2 Müller-Lyerův klam

Obr. 2.3 Wasonův výběrový test. Kterou(é) kartu(y) musíte otočit, abyste ověřili platnost pravidla, že je-li na jedné straně samohláska, musí být na druhé straně sudé číslo?

Každému je okamžitě jasné, že musí otočit kartu s písmenem E, ale mnozí také tvrdí, že je třeba obrátit i kartu se čtyřkou. Pravděpodobně se řídí jednoduchým vzorcem: *V té otázce se mluvilo o samohlásce a sudém čísle, takže je třeba obrátit kartu se samohláskou*

a kartu se sudým číslem. Vzpírají se totiž jednoduchému logickému vysvětlení, jež zní: Otočit kartu se čtyřkou a najít na druhé straně písmeno B *neznamená* totéž co vyvrátit platnost pravidla, zatímco obrátíte-li kartu se sedmičkou a objevíte písmeno U, zjistili jste, že zákonitost neplatí, a proto je třeba otočit karty s písmenem E a číslicí 7.

Když lidem prozradíte správnou odpověď předem a požádáte je o vysvětlení, proč je správná, poradí si s tím. Vysvětlení však kupodivu najdou – a svým úsudkem jsou si stejně jisti – bez ohledu na to, jestli za správnou odpověď označíte tu, která skutečně správná je (E a 7), nebo odpověď sice oblíbenou, ale nesprávnou (E a 4).³² Zjištění tohoto rázu dovedla Wasona k závěru, že *úsudek a jeho ospravedlnění jsou dva oddělené postupy*. Margolis Wasonův názor sdílel a shrnul stav věcí následovně:

Co se týče úsudků (které jsou samy o sobě výstupem nevědomého kognitivního mechanismu v mozku, a to někdy výstupem správným a jindy nesprávným), lidé je podkládají logickými odůvodněními a domnívají se, že právě tato je k nim dovedla. Ale zdůvodnění (těchto tvrzení) jsou ve skutečnosti až dodatečnými racionalizacemi.³³

Margolis předestřel hypotézu, že při utváření úsudku probíhá úplně jiný kognitivní proces než při řešení problémů: v prvním případě jde o proces typu „vidět, že“ a ve druhém o proces typu „uvažovat, proč“. Proces typu „vidět, že“ je roven porovnávání vzorců, jež náš mozek provádí již stovky milionů let. I ti nejprimitivnější živočichové disponují mozkovými obvody, které jim umožňují reagovat na určité vzorové vstupy (jako je světlo nebo cukr) určitým chováním (např. odvrátit se od světla nebo se zastavit a pustit se do sladké potravy). Novým vzorcům se živočichové učí snadno a snadno si je také spojují se svým zažitým chováním, které lze ovšem překonfigurovat do vzorců nových (jako když krotitel naučí slona nový kousek).

Čím je mozek větší a složitější, tím vytríbenější kognitivní schopnosti živočichové vykazují – rozhodují se (např. o tom, kde si dnes shánět potravu nebo kdy letět na jih) a posuzují situaci (např. jestli se podřízený šimpanz zachoval náležitě uctivě). Ve všech případech je však základní postup založen na porovnávání vzorců. Je to svým způsobem týž rychlý, automatický a bezpracný proces zpracovávání informací, jenž určuje naše vjemy při pohledu na Müller-Lyerův klam. Nemůžete si vybrat, jestli se dáte nebo nedáte oklámát; prostě „vidíte, že“ jedna čára je delší než druhá. Margolis tento typ myšlení označoval také jako „intuitivní“.

Oproti tomu „uvažovat, proč“ obnáší uplatňovat týž postup, „který používáme, když líčíme cestu, po níž jsme podle našeho názoru dospěli k tomu či onomu úsudku nebo po níž by podle nás k témuž úsudku mohl dospět někdo jiný“.³⁴ „Uvažovat, proč“ dokážou pouze bytosti obdařené jazykem a potřebou vyjadřovat se směrem k jiným bytostem. „Uvažování, proč“ však na rozdíl od prvního modelu nemá automatický průběh; je vědomé, někdy nám *připadá* jako práce a lze ho snadno narušit velkou kognitivní zátěží. Kohlberg psychology morálky přesvědčil, aby zkoumali proces „uvažovat, proč“ a poces „vidět, že“ ignorovali.³⁵

Margolisovy myšlenky skvěle ladily se vším, co jsem pozoroval při svých výzkumech: rychlý intuitivní úsudek („Je to prostě špatné!“) a po něm zdlouhavá a místy až krkolomná zdůvodnění („Jo, ale obě antikoncepční metody mohou selhat a dítě, které by zplodili, by se mohlo narodit znetvořené.“). Intuice spustila rozumové uvažování, ale nestála a nepadala s jeho úspěšností či neúspěšností. Moje příběhy o neškodných porušeních tabu se podobaly Müller-Lyerovým klamům: budily špatný dojem i poté, co jste vyčíslili míru poškození a přitakali, že se v nich vlastně nikomu nic hrozného neděje.

A stejně dobře se Margolisova teorie dala uplatnit i na ona snáze řešitelná dilemata. U Heinzova dilematu většina lidí intuitivně „vidí, že“ Heinz by ten lék ukrást měl (jeho ženě jde o život), rozdíl spočívá jen v tom, že v tomto případě se argumenty hledají snadno. Kohlberg koncipoval toto dilema tak, aby existovaly

dostatečně pádné důvody pro i proti, takže u nikoho k žádnému morálnímu ochromení nedochází.

Dilemata s džusem, do něž byl namočen šváb, a s prodejem vlastní duše lidi ihned přiměla „vidět, že“ chtějí odmítnout, nic méně se ze strany svého konverzačního protějšku necítili pod tak velkým tlakem, aby je to donutilo svůj názor nějak obhajovat. Když se nechcete napít džusu, ve kterém plaval šváb, nemá to s morálním soudem nic společného, je to čistě vaše věc. Pokud jde o záležitost osobního gusta, je odpověď „protože prostě nechci“ naprosto přijatelný argument. Morální úsudek však *není* vyjádřením osobního gusta; je to konstatování, že se někdo dopustil nějaké špatnosti. Nemůžu se domáhat, aby vás společnost potrestala jen proto, že se mi nelíbí, co děláte. Musím označit něco, co nezávisí čistě na mém osobním gustu, a právě toto označování je rovno našemu morálnímu usuzování. Do morálního usuzování se nepouštíme proto, abychom rekonstruovali skutečné příčiny toho, proč jsme k tomu kterému úsudku dospěli *my sami*. Děláme to proto, abychom našli co možná nejlepší důvody k tomu, proč by s námi náš úsudek *měl sdílet někdo jiný*.³⁶

JEZDEC A SLON

Trvalo mi celé roky, než jsem význam Margolisových myšlenek plně docenil. Problém tkvěl částečně v tom, že moje myšlení nedokázalo opustit sice většinovou, leč nanicovatou dichotomii mezi kognicí a emocemi. Po opakovaném selhání snah přimět kognici neboli proces poznávání, aby se chovala nezávisle na emocích, jsem si začal uvědomovat, že tato dichotomie je vlastně nesmyslná. Kognice je totiž záležitostí zpracovávání informací, což zahrnuje vyšší (např. vědomé uvažování) i nižší kognitivní procesy (např. vizuální vnímání a vybavování vzpomínek).³⁷

Emoce se definují o něco hůř. Dlouho se na ně pohlíželo jako na něco tupého a pudového. Ale počínaje 80. lety začali vědci stále více chápat, že i ony jsou pramenem poznání. Emoce přicházejí z různých částí mozku. A účelem prvního z nich je vhodnotit právě proběh-

nuví děj s ohledem na to, zda vás k vašemu cíli přiblížil, nebo vás v jeho sledování naopak zbrzdil.³⁸ Tyto vyhodnocovací procesy jsou vlastně totéž co procesy zpracování informací; jsou to kognice. Když vyhodnocovací program detekuje určité vstupní vzorce, odešle do vašeho mozku souhrnnou informaci o nastalých změnách, a ten vás uvede do stavu, v němž budete mocni odpovídající reakce. Když například půjdete potemnělou ulicí a uslyšíte, jak za vámi někdo utíká, váš poplašný systém detekuje hrozbu a uvede do chodu vaši sympatickou nervovou soustavu; spustí reakci typu *útek nebo boj*, zrychlí vám tepovou frekvenci a rozšíří vám zorničky, aby vám tak pomohl přijímat více informací.

Emoce vůbec nejsou tupé. Rozhodnutí Damasioových pacientů byla katastrofální právě proto, že jejich rozhodovací proces byl oloupen o vstupní informace poskytované emocemi. *Emoce jsou také druh procesu zpracovávání informací*.³⁹ Stavět emoce a kognici do protikladu je tudíž stejně nesmyslné jako stavět proti sobě děšť a počasí nebo auta a vozidla.

Díky Margolisovi jsem rozpor mezi emocemi a kognicí dokázal hodit za hlavu. Jeho práce mi pomohla nahlédnout, že stejně jako všechny typy úsudku i *morální úsudek je kognitivní proces*. Klíčový rozdíl totiž ve skutečnosti spočívá mezi *dvěma různými druhy kognice*: mezi intuicí a uvažováním. Jedním typem morální intuice jsou morální emoce, ale většina morálních intuic je subtilnější povahy a razance, již se vyznačují emoce, nikdy nedosáhnou.⁴⁰ Až přistě budete číst noviny nebo řídit auto, všimněte si všech těch letmých záblesků odsudku, které vám prokmitnou myslí. Můžete každý takový záblesk označit za emoci? Nebo si položte otázku, jestli je lepší zachránit život pěti cizím lidem, nebo jenom jednomu (za předpokladu, že do hry nevstupují jiné faktory). Potřebujete, aby vás k rozhodnutí zachránit jich pět přivedla nějaká emoce? Vyžaduje toto rozhodnutí rozumovou úvahu? V žádném případě. Zkrátka a dobře okamžitě víte, že zachránit pět životů je lepší než zachránit jenom jeden. Máte-li nějak souhrnně nazvat desítky či stovky rychlých, bezpracných morálních úsudků a rozhodnutí, jež všichni děláme každý den, nenajdete příhodnější výraz než *intuice*. Jen některé z těchto intuic se dostávají zasazeny do plně rozvinutých emocí.

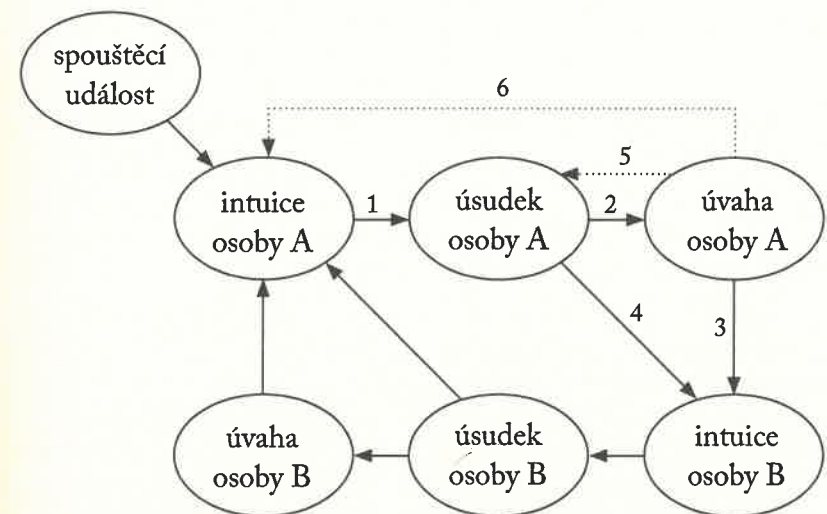
V knize *The Happiness Hypothesis* jsem tyto dva typy kognice označil jako jezdce (řízené procesy, včetně procesu typu „uvažovat, proč“) a slona (automatické procesy, včetně emocí, intuice a všech forem procesu typu „vidět, že“).⁴¹ Mohl jsem také zvolit přirovnání ke koňovi, ale dal jsem přednost slonovi, protože toto zvíře je mnohem větší a také chytřejší než kůň. Automatické procesy pohánějí mysl člověka úplně stejně jako mysl zvířat, již obhospodařují už 500 milionů let. Je tedy zjevné, že svůj úkol plní velmi dobře, podobně jako software zdokonalený tisícovkou výrobních cyklů. Když se u lidí někdy v průběhu posledního milionu let vyvinula způsobilost k jazyku a rozumovému uvažování, žádná reinstalace mozku, jež by svěřila otěže do rukou nového a nezkušeného vozataje, se nekonala. Spíše by se dalo říct, že jezdec (pojmově založené uvažování) se vyvinul proto, aby byl k užítku slonovi.

Jezdec umí několik užitečných věcí. Dohlédne dále do budoucnosti (protože si v duchu dokážeme procházet více alternativních scénářů), díky čemuž může zvýšit kvalitu rozhodnutí, která slon dělá tady a teď. Dokáže se učit novým dovednostem a osvojovat si nové technologie, čímž může slonovi přispívat k dosahování jeho cílů a pomáhat mu vyhybat se kalamitám. A vůbec nejdůležitější je, že jezdec vystupuje jako slonův mluvčí, ačkoli nemusí nutně vědět, co si slon ve skutečnosti myslí. Mistrně vytváří dodatečné konstrukce, jimiž dokáže podložit cokoli, co slon právě udělal, a umí nacházet argumenty, jimiž lze odůvodnit cokoli, co slon hodlá učinit v dalším kroku. Když se lidé dopracovali k jazyku a začali ho využívat k tomu, aby mohli jeden druhého pomlouvat, z pohledu slonů nabytý takový PR specialista zaměstnaný na čtyřiaadvacet hodin denně přímo nedozírná cena.⁴²

V 90. letech jsem tuto metaforu jezdce a slona ještě neměl vypracovanou, ale jakmile jsem se přestal zabývat rozporem emoce versus kognice a namísto toho se začal zamýšlet nad soupeřením intuice a rozumové úvahy, všechno mi do sebe zapadlo. Vzal jsem starý jeffersonský model dvojího procesu (obr. 2.1) a provedl v něm dvě velké změny. Nejdříve jsem oslabil významnost šipky směřující od rozumové úvahy k úsudku, takže z ní zbyla jenom vytečkovaná šipka (obr. 2.4). Tečkování znamená, že nezávisle

zvážený úsudek je sice teoreticky možný, ale v praxi vzácný. Tato jednoduchá změna udělala z původního modelu model humeovský, v němž za hlavního hybatele morálního úsudku (spojnice č. 1) platí intuice (spíše než vášně), takže rozumová úvaha ve většině případů přichází až ex post (spojnice č. 2) a jejím úkolem je konstruovat dodatečná odůvodnění. Rozum je služebníkem intuice. Jezdec byl stvořen především proto, aby sloužil slonovi.

Za druhé jsem chtěl zachytit i *sociální* charakter morálního soudu. Rozpravy o morálce plní nejrůznější strategické účely; pomáhají vám obhospodařovat osobní reputaci, budovat spojenectví a v pohříchu běžných každodenních sporech si jejich prostřednictvím můžete získat nezúčastněné diváky na svou stranu. Nechtěl

Čtyři hlavní spojnice:

- 1) Intuitivní úsudek
- 2) Dodatečná úvaha
- 3) Přesvědčování logickou argumentací
- 4) Sociální ovlivňování

Dvě vzácněji využívané spojnice:

- 5) Úsudek podložený argumenty
- 6) Osobní reflexe

Obr. 2.4 *Sociálně-intuicionistický model*. Intuice přichází jako první, úvaha se obvykle dostává ke slovu až dodatečně a jejím účelem je ovlivnit ostatní. Ale s tím, jak se diskuse rozvíjí, se může stát, že se naše intuice a úsudky pod vlivem argumentů předkládaných ostatními změní (Haidt, American Psychological Association, 2002, s. 815, upraveno se svolením).

jsem se omezovat jenom na prvopočáteční úsudky, jež si lidé dělají na základě nějakého šťavnatého drbu nebo když jsou svědky nějaké nevšední události. Chtěl jsem, aby můj model zachytil vzájemné ústupky, jednotlivá kola výměny názorů, k nimž v rozepřích a nej-různějších disputacích dochází a pod jejichž vlivem lidé v některých případech mění své názory.

K prvotnímu úsudku dospíváme prakticky okamžitě a ve vyhledávání důkazů, které by jej mohly vyvrátit, jsme naprostí brí-dilové.⁴³ Nicméně to, co nezvládáme sami, za nás mohou vykonat naši přátelé: mohou nám oponovat tím, že nám nabídnou důvody a argumenty (spojnice č. 3), jež v nás případně vyvolají nové intuice a otevřou nám tak cestu ke změně názoru. Tu a tam si v tomto vy-stačíme i sami, to když nějakou záležitost v duchu probíráme ze všech stran a najednou ji spatříme v novém světle nebo z jiné per-spektivy (abych použil dvě vizuální metafory). Tento proces osobní reflexe vyjadřuje v našem modelu spojnice č. 6. Čára je vytečko-vaná, protože tato varianta pravděpodobně není nijak zvlášť častá.⁴⁴ Okolím nepodníčená změna názoru na nějakou morálně podbar-venou otázku není něco, co by se většinou z nás stávalo každý den nebo aspoň každý měsíc.

Mnohem častěji než takto samostatně totiž ke změně názoru dospíváme pod vlivem našeho okolí. Ostatní nás ustavičně ovliv-ňují už jen tím, že dávají najevo, koho mají a nemají rádi. Tento vliv naznačuje spojnice č. 4, přesvědčování po společenské linii. Lec-kdo se sice domnívá, že se řídí svým vnitřním morálním kompa-sem, jenže sociální psychologie má z minulosti v ruce více než do-statek důkazů, že ostatní lidé nad námi mají opravdu obrovskou moc, přičemž se ani nemusejí zaštiťovat důvody a argumenty. Pod vlivem společnosti se i krutost může zdát přijatelná⁴⁵ a altruismus působit jako něco trapného.

Kvůli těmto dvěma změnám jsem svou teorii označil jako „so-ciálně-intuicionistický model morálního úsudku“ a v roce 2001 jsem ji zveřejnil v článku s názvem „Emotivní pes a jeho rozumový ocas“.⁴⁷ Dnes si říkám, že jsem měl tomu psovi raději přiřknout přívlastek „intuitivní“, protože psychologové, kteří se dodnes nevymanili z di-

dují, že podle mého názoru řídí morálku pouze a jedině emoce. Po-tom dokazují, že svou roli hraje i kognice, a mají za to, že objevili důkaz proti intuicionismu.⁴⁸ Jenže intuice (včetně emočních reakcí) jsou také typem kognice. Jenom nejsou typem uvažování.

JAK VYHRÁT SPOR

Sociálně-intuicionistický model se pokouší vysvětlit, proč jsou spory o politiku a o morálku tak frustrující: *protože argumenty, jimiž se po-koušíme podložit morální úsudek, jsou totéž co ocas, jímž vrtí intuitivní pes*. Vrtění ocasem je pro psa nástrojem komunikace. Chcete-li psa rozveselit, nestačí ho prostě popadnout za ocas a začít mu s ním vr-tět. A chcete-li změnit smýšlení lidí, nestačí vám rozcupovat jejich argumenty. Hume ten problém rozpoznal již dávno:

(...) A protože rozumování není tím pramenem, od-kud ten i onen odpůrce čerpá svá tvrzení, marně by-chom očekávali, že jakákoli logika, která neobrací se k citům, kdy přiměje ho, aby přidal se k zásadám mravnějším.⁴⁹

Jestliže chcete někoho přimět ke změně názoru, musíte pro-mlouvat k jeho slonovi. Musíte využít spojnice číslo 3 a 4, tak jak je znázorňuje sociálně-intuicionistický model, a místo toho, abyste dotyčného podněcovali k novým logickým odůvodněním, v něm vyvolat nové intuice.

Jedním z největších zaříkávačů slonů všech dob byl Dale Car-negie. Ve své klasické knize *Jak získávat přátele a působit na lidi* své čtenáře opakovaně nabádal, aby se vyhýbali přímé konfrontaci. Na-místo toho jim doporučoval, aby „začínali přátelsky“, „usmívali se“, „uměli naslouchat“ a „nikdy nikomu neříkali, že se mylí“. Ten, kdo chce druhého o něčem přesvědčit, by se neměl soustředit v první řadě na obhajování svých postojů, ale má se především postarat o to, aby jeho protějšek cítil, že si ho váží; má se chovat srdečně a dát najevo ochotu vést dialog. Carnegie své čtenáře vybízel, aby si ještě

dříve, než se svůj protějšek pokusí přesvědčit pomocí logických argumentů a využít tak spojnici číslo 4, připravili půdu tím, že se vydají po spojnici číslo 3 a zapůsobí na případného oponenta po linii sociálního ovlivňování.

Z toho, jak tu Carnegieho líčím, se vám může zdát, že jeho metody jsou povrchní a manipulativní a že se hodí leda tak jako prodejní taktiky. Ale ve skutečnosti byl Carnegie brilantní psycholog morálky, jenž pochopil jednu z nejhlubších pravd o mezilidském konfliktu. Svůj postoj ilustroval jedním výrokiem Henryho Forda: „Jestliže existuje nějaké tajemství úspěchu, pak spočívá ve schopnosti vžít se do stanoviska toho druhého a nahlédnout věci nejen svými, ale i jeho očima.“⁵⁰

Tato zákonitost je sice naprosto zjevná, ale jakmile přijde řeč na morálku nebo na politiku, drží se jí jen málokdo. Naše spravedlivá mysl se totiž nesmírně pohotově přepíná do bojového režimu. Bezproblémová spolupráce našeho jezdce a slona nám umožňuje odrážet útoky a odpalovat naše vlastní rétorické granáty. Tímto představením můžeme udělat dojem na své přátele a přesvědčit své spojence, že jsme oddanými členy týmu, ale jsou-li v bojovém režimu i naši oponenti, jejich názor tím nezměníme, ať už je naše logika sebelepší. Jestliže opravdu stojíte o to, aby někdo změnil názor na něco, co souvisí s morálkou nebo politikou, musíte se na věci podívat z obou perspektiv – z té jeho i ze své vlastní. A pokud situaci skutečně uvidíte jeho očima – ve vší vážnosti a stejně intuitivně, možná zjistíte, že i vy sami jste najednou přístupnější a otevřenější. Empatie vás dokáže účinně vyléčit z pocitu, že jste v právu, ačkoli vcítit se do někoho, jehož morálka je vám na hony vzdálená, je nesmírně těžké.

V SOUHRNU

Lidé se řídí rozumovou úvahou i morální intuicí (jež zahrnuje i morální emoce). Ale jaký je vzájemný poměr těchto dvou procesů? Platón byl přesvědčen, že pánem je a také má být rozum; Jefferson tyto procesy vnímal jako dva rovnocenné partnery (hlavu

a srdce), z nichž každý spravuje jednu polovinu říše; Hume soudil, že rozum je služebníkem vášní (a také je k tomu předurčen). V této kapitole jsem se snažil dokázat, že pravdu měl Hume:

- Mysl je rozdělena na dvě části. Jedna se podobá slonu (automatické procesy), druhá jezdcí (řízené procesy) na jeho hřbetě. Jezdec se vyvinul proto, aby sloužil slonovi.
- Jezdce v roli slonova služebníka můžete pozorovat například ve chvílích, kdy se lidé ocitají ve stavu morálního ochromení. Zmocňují se jich silné podvědomé pocity, které jim říkají, co je dobře a co špatné, a dělají co mohou, aby si tyto pocity dodatečně zdůvodnili. A i v případě, že snahy služebníka (rozumové úvahy) neustále vycházejí naprázdno, pán (intuice) svůj úsudek nezmění.
- Sociálně-intuicionistický model vychází z Humeova modelu a obohacuje ho o sociální aspekt. Morální usuzování je součástí našeho celoživotního snažení získávat přátele a ovlivňovat druhé. Právě proto říkám, že „nejdříve přichází intuice, až potom strategické uvažování“. Máte-li pochopit, co je to morální usuzování, nesmíte ho brát jako něco, čím se lidé zabývají čistě ze své vlastní vůle a proto, aby se dopátrali pravdy.
- Z toho plyne, že chcete-li někoho přimět ke změně názoru na nějakou morálně nebo politicky podbarvenou otázku, musíte *nejdříve promlouvat k jeho slonovi*. Jestliže lidi nutíte uvěřit něčemu, co je v rozporu s jejich intuicí, ze všech sil hledají nějakou únikovou cestu – totiž cokoli, čím by váš argument nebo závěr zpochybnili. A téměř vždy se jim to podaří.

Intuicionismus jsem se snažil uplatňovat i při psaní této knihy. Chci totiž dosáhnout toho, aby různé skupiny čtenářů – liberální i konzervativní, sekulární i zbožní – začali o morálce, politice,

náboženství i o sobě navzájem uvažovat jinak než doposud. Věděl jsem, že na to musím jít pomalu a obracet se spíše ke slonům než k jezdcům. Nemohl jsem prostě jen tak vyložit svou teorii hned v první kapitole a pak požádat čtenáře, aby se zdrželi úsudku, dokud jim neposkytnu všechny podpůrné fakty. Usoudil jsem, že lépe udělám, když historii psychologie morálky provážu se svým vlastním osobním příběhem a nastíním tak posun od racionalismu k intuicionismu. Přidal jsem k tomu něco historických událostí plus nějaké ty citáty od starověkých autorů a uznale jsem se vyjádřil o pár vizionářích. Vytvořil jsem několik metafor (například tu s jezcem a se slonem), které budou procházet celou knihou. Toto všechno jsem podnikl proto, abych „vyladil“ vaše intuitivní nazírání psychologie morálky. Jestliže se mi to nepovedlo a vy intuicionismus nebo mou osobu podvědomě nemůžete ani cítit, můžu vám snést důkazů, kolik chci, a stejně vás o správnosti intuicionismu nepřesvědčím. Pokud však nyní intuitivně cítíte, že by intuicionismus *mohl* být tou pravou cestou, pak můžeme pokračovat. V následujících dvou kapitolách se spíše než na slony budu obracet na jezdce.

Vládnou sloni

3. února 2007 jsem krátce před obědem zjistil, že jsem chronický lhář. Seděl jsem doma a psal recenzní článek o psychologii morálky, když okolo mého stolu prošla moje žena Jayne. Jak mě mýjela, požádala mě, ať nenechávám špinavé nádobí na kuchyňské lince, kde připravuje jídlo pro malého. Řekla to sice zdvořile, ale v tónu jejího hlasu zazněl dodatek: „Vždyť už jsem ti to říkala stokrát.“

Otevřel jsem pusku ještě dřív, než ona zavřela tu svou. Slova vyšla ven sama od sebe. Sama se seřadila, aby vyjádřila něco v tom smyslu, že zrovna v tu chvíli zaštěkal náš poněkud obstarožní pes a domáhal se tak vyvenčení, čímž ale zároveň probudil našeho synka, takže se omlouvám, ale prostě jsem nádobí od snídaně odložil na první volné místo. A protože na péči o hladové dítě a inkontinentního psa se v naší rodině dá svést naprosto všechno, dostalo se mi zproštění viny.

Jayne vyšla z pokoje a já pokračoval v práci. Psal jsem o třech základních zásadách psychologie morálky.¹ První praví: *Nejdříve přichází intuice, až potom strategické uvažování*. Těchto pár slov vystihuje podstatu sociálně-intuicionistického modelu.² Tuto zásadu jsem chtěl ilustrovat popisem výzkumu, který jsem provedl s Thalií Wheatleyovou, dnešní profesorkou na Dartmouth College.³ Když ještě studovala postgraduální program na UVA, osvojila si umění hypnózy a vymyslela důmyslnou metodu k ověření sociálně-intuicionistického modelu. Pomocí hypnotické sugesce pokusné osoby přiměla, aby v nich pohled na jedno konkrétní slovo vyvolal závan